

25 чылдың август
11-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 77
(18810)

2016 чылдың
июль 12
вторник

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>

Электроннуг почта:

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

Дүүн • Бөгүн • Даарта.

Хайыраканда ногаа шыгжамыры

Неля Сарыглар Чөөн-Хемчик
кожуунуң Хайыракан суурда чүгле
ногаа шыгжаар аңмаар эвес, а
өөнөп-үлээр бүдүн төптү тургус-
кан, ону удавас ажыдар.

2011 чылда ол тараачын-арат ажыл-
дын баштап эгелээн. Дараазында чы-
Чадаана хоорайга көдээ ажыл-агый
орун ажыдарын шиитпирлээн. Ооң
ээшкенин кожунуң удуртулгазы
сип, эргиде райпонуң октаттыгын
ын дамчыткан. 977 муң рубль суб-
сияны Көдээ ажыл-агый яамызының
үмү-биле алгаш, соодар дериг-херек-
дер садып алган. Садыглыг, чөмөнир
лиг база ветеринарлыг аптекалыг
ы үениң улуг, чырык павильонунда
аанакылар сүдүн, ээдин садып-саа-
турарлар.

2013 чылда Неля Сарыглар Хайыра-
суурда ногаа шыгжаар черни катап
кырынга тургузар дээш, совхозтуң
а шыгжап турган, октаттыгын черин
ан. Боттандыраар ындыг-ла амыр
с, ынчалза-даа үш чыл эрткенде
латтыгын улуг шөлдерлиг амгы
н оран-савазы бо хүнде туттунган.
а ногаа болбаазырадып, консерва
р 230 дөрбелчин метр шөлдүг цех,
а шыгжаар 289 дөрбелчин метр
дүг чер, аңгы гараж, котельная база
рилге пунктузу бар. Амгы үеде цех-
е дериг-херекселдерни эптеп турар.

«СОЦИАЛ КАРТОФЕЛЬ»

Бо төлөвилелди боттандыраар
ээш, орулгазы чегей болгаш ин-
лид уругларлыг өг-бүлелерге 25
программның 850 шоодай карто-
фель үрезинин база 2810 кезек хап-
ан ногаа үрезиннерин өг-бүлөгө
за уругларга социал деткимче
ргүзөр 18 төп дамчыштыр үлээн.
өг-бүлөгө 1 муң тонна карто-
үрезинин үлээринге республика
единден 1 млн. 100 муң рубльди
аан. Картофельдин эге өртээ 63
кигей бээрге, 637 муң 384 рубль 85
кти камнап алган. Ынчангаш аңаа
картофель үрезинин саткаш, дуза
өг-бүлелерниң санын 850 чедир-
иитизи-биле 2 муң 183 өг-бүлөгө
ннерни үлээн.

за алган өг-бүлелер боттарының ого-
рында база кожун чагыргазының
ап бергени черлерде тарылганы
кан. 1200 өг-бүлө суггарылга систе-
дан 1899 өг-бүлө боттарының ку-
рындан ногааларын суггарып турар.

ИГЕН КЕЗИЛДЕЗИ ЭГЕЛЭЭН

шкы малдың чиир чөмүн белет-
ажылдар эгелей берген. Таңды
нуң көдээ ишчилери республи-
сиген кезилдезинче бир дугаар
кеннер. Бо чылдың эки байдалдыг
агаар-бойдузунуң аайы-биле
эки үнген. Таңдыжылар бо сиген
дезиниң соонда, ийиги, күскү сиген
үн база алырын планнап турар.

НАЙЫРАЛДЫҢ АЯН-ЧОРУУ

Тыва Республиканың Чазааның даштыкы экономиктиг харылзаалар агентилелиниң директору
Чылгычы Ондар Цэцэрлэг сумузунуң мурнакчы малчынынга сүй белээн тыпсып турары.

Тыва Республиканың Чазааның ажылының планында Россия биле
Моолдун аразында дипломаттыг харылзааларының эгелээнинден бээр 95
чыл болганынга тураскааткан автомобильдер-биле Тыва — Моол аразында
аян-чоруу чугула черлерниң бирээзин ээлээн. Республиканың Чазааның
даштыкы экономиктиг харылзаалар агентилелиниң директору Чылгычы
Ондарны удуртулгазы-биле Кызылдан үнүптүвүс. Моолдун Завхан, Хубсу-
гул, Орхон аймактарын таварып эрткеш, чурттуң найысылалы Улан-Баторга
четкеш, ооң соонда Төп, Өвөр-Хангай, Баян-Хонгор, Убса-Нур аймактың төвү
Улангом хоорайны таварып эрткеш, катап Тываның девискээринге кирип
келир автомобильдер-биле июль 1-ден 8-ке чедир кылган аян-чорук ийи
чоннарның аразында найыралчы харылзааны улам быжыглаарынга кончуг
улуг идиг болган.

Шак ол төөгүлүг аян-чорук Россия
биле Моолдун, ооң-биле кызыгаарла-
жып чыдар Тыва Республиканың чоннар
аразында найыралчы харылзааларны
быжыглаарынга канчаар-даа аажок
бурунгаар базымны кылганын, ооң кир-
жикчизи болгаш, херек кырында көрүп
чордум. Моолдун аймактарының эрге-
чагыргаларының удуртукчулары аян-
чорукчуларны четкен черлеринге-ле
чылыы-биле уткуп, хүлээп ап турдулар.

Республиканың албан-организация-
ларының аңгы-аңгы адырларында ажыл-
дап турар 55 кижир кижикчилиг аян-
чорукчулар 14 янзы-бүрү маркалыг
машиналарга ниитизи-биле 4 муң хире
километри 8 хонукта эрткеш, Тывавыска
ээп чанып келдивис. Тывага эң-не бир
дугаар организаттыгын автомобиль-
дерлиг аян-чоруктуң киржикчилериниң
кижи бүрүзү орукка хамаарышкан бүгү-
ле чарыгдалдарын, аъш-чөмүн, удуур
черин, кывар-чаар материалдарын, тус-
кай эмблемалыг идик-хевин шуптузун
боттарының, деткиччилериниң дузалаан
акшазы-биле төлөп чораан.

Ол автомобильдерлиг аян-чоруктуң
дузазы-биле чүгле россияжи-моол дип-

ломатияның 95 чыл болган оюн дем-
деглээн эвес, а чурттар аразының со-
циал-экономиктиг, культура, туризм
талазы-биле кады ажылдажылгазының
чугула айтырыгларын дугуржуп алырын-
га бурунгаар базым болган. Тываның
төлээлери Тыва Республиканың Чазааның
даштыкы экономиктиг харылзаалар
агентилелиниң директору Чылгычы Он-
дар, Тыва Республиканың Моолда бүрүн
эргелиг төлээзи Альтаир Чопуй барган
черлеринге-ле чон-биле ужуражып, ав-
томобильдер мунуп алгаш, кылып турар
аян-чоруктуң ужура-утказын чугаалап, бо
чылын Тыва Арат Республика тургустун-
ганындан бээр 95 чыл болуп турарын, ол
үеде республиканың чедиишкенин
моол чонга делгереңгейи-биле тайыл-
бырлап чордулар.

Ам найыралдың аян-чорунуң кол-кол
солун болуушкуннарынга, талаларында
доктаап көрейин. Июль айның бирде Кы-
зылдан эртенгиниң 6 шак үезинде үнгеш,
Эрзинни таварып эрткеш, Цагаан-Тологой
күрүне кызыгаарының эрттирилге пункту-
зундан Моол күрүнениң кызыгаарынче
кирип келгеш, четчележи, сүмележи
алгаш, Хубсугул аймактың Цэцэрлэг су-

музунга кезээге чедир чедип алып дээш
үнүптүвүс.

Ол аразының оруу элезинниг бүү-
релчиннер-биле бүткен, кадыр-берт,
оңгул-чингилдерлиг, кайнаар баары бил-
динмес хөй чер оруктарлыг, хооргалар-
лыг болгаш орук ара бот-боттарывысты
бичии болгаш-ла манажып чорааш,
суурнуң кыдыынга имир дүжүп турда
чедип келиривиске, Цэцэрлэг сумузунуң
администрациязының даргазы Даваа-
дорж баштаан удуртукчулар чылыы-биле
уткуп-хүлээп алдылар.

Суур кыдыы каас-чараш бойдус чу-
румалдыг черге майгыннарывысты тип
алгаш, аштанып-чөмөнгөш, удупчыдып-
тывыс. Эртенинде келгенивис сумунуң
удуртукчулары-биле албан-езузуңуң
ужуражылгазын эрттирип, белек-се-
лектеривисти солчуп, чурукка, кинога
тырттырып шаг-ла болдувус. Сумунуң
малчыннары хүндүлүг аалчыларын ак
чөмнүң дээжи-биле ашкарып-чөмгө-
гөш, ак сүдүн чажып, орук-суур эки чору-
рун күзеп артылар.

Хонган сумувустуң удуртукчу дарга-
ларының чугаазындан Хубсугул аймаа
бүгү Моолда мал бажынын, бойдус-
чурумалының талазы-биле эң-не каас-
чараш, байлак чери деп чүвени билип
алдывыс. Шынап-ла, чер оруктап, карак
четпес ховуларлыг черлерге чоруп ора-
рывыска, ховуда тоо-быдарады оъттаан
янзы-бүрү малдың хөйүн чүү дээр боор.

Ук аймактың ниити малының бажын
сөөлгү санаашкыннар-биле алырга, 4 мил-
лион 700 муң ажыг, а чурттакчыларының
саны 137 муң кижир болуп турар. Ын-
чангаш мал өстүрериниң талазы-биле

(Уланчызы 3-кү арында).

ДАМЫРАКТАРДАН — ХЕМ

Тывада Улусчу шимчээшкин
төрүттүнүп эгелзэн

Июль 8-те Кызылга, Тыва үндезин культура төвүгө хөй-ниити дыңнаашкындарына чаа санал үнүп келген. Эң идепкейлиг хамаатылар кезек яамыларның удуртукчуларын чалап алгаш, оларга губернатор төлөвилелдеринин боттанышкынынга хамаарыштыр езулуг шылгалданы дужааттырган.

Хөй-ниити дыңнаашкындарының кол уг-шии: төлөвилелдер амыдыралга кончуг херектиг, дээштиг, ынчангаш оларның боттанышкыны дээш хары-салгалыг албан черлери ам-даа оларны ханыладып, хөгжүдүп ажилдаар ужурулуг. Ылап-ла бо талазынга хөй-ниитинин дузазы кончуг чугула.

Чижээ, «Кадыкшыл маршруду» төлөвилел-биле эмчилеринин үнүшкүннеринге медик-социал экспертиза (МСЭ) специалистерин ап турарын хөй-ниити саналдаан. Ол көдээде чурттап турар кижилерге инвалид байдал тыпсырынга кончуг дузалыг болур.

«Спортту — бажыңнар чанынче» деп төлөвилел долгандыр чугаа хайымныг болган. Аныяктар болгаш спорт сайыды Юрий Ооржак спортчу дерилгелер тударынга Чазак хөй акша-хөреңгини берип турарын, ынчалза-даа чамдык төлөвилелдер тус чер чагыргаларының, хөй-ниитинин күжү-биле боттаныр ужурулуун чугаалаан.

Шак ындыг хөй-ниити эгелзешкин-биле «Сүбедей» СК-ның директору Адам Текеев дузалакчылары — спорткомплексин ажилдакчылары болгаш Кызылдың чурттакчылары-биле хоорайның аңгы-аңгы микрорайоннарында спорт шөлдерин тудуп турар. Ол төлөвилелге бо хүннерде Сукпак суурнуң чурттакчылары каттыжып келген.

Адам Текеев.

— Кандыг-бир ажыктыг чүве кылыр күзел бар болза, шупту боттаны бээр. Шупту-ла чүве бюджет акшазындан хамаарышпас. Бис июль 2-де кудумчу спортунга бирги фестивальды организаптап эрттирдивис. Киржиксээн кижиле хөй болду — деп, Адам Текеев дыңнаткан. Ынчан-

гаш «Спортту — бажыңнар чанынче» төлөвилелди база ГТО нормаларын идепкейжидеринге ол кожууннарга кудумчу спортунга фестивальдар эртирип турарын, спортчу шөлдер тударын саналдаан.

Каа-Хем кожуундан Сарыг-Септин № 1 школазының директору Марина Радченко «Өг-бүлө бүрүзүңе — бирээден эвээш эвес дээди эртемниг уруг» төлөвилелдин чугулазын демдеглээн. Ооң ачызында муң ажыг доозукчу дээди өөредилге черлеринче кирип алган. Ынчалза-даа маңаа башкыларның сонургалын күштелдирер херек. Ынчангаш директорлар-биле керээге ол төлөвилелдин көргүзүүн кириерин Радченко саналдаан.

Аңгы-аңгы төлөвилелдерге хамаарыштыр онколог-хирург, Тываның Улустун эмчизи Аргина Пала, Тываның Журналистер эвилелинин даргазы Эльвира Лифанова, сайгарлыкчы Андрей Ондар, Тываның Улустун эмчизи Людмила Зудилова, №7 школаның директору Наталья Попугалова санал-оналдарын бергеннер.

Хөй-ниити хуралының үезинде быжып келген эгелзешкинни Тываның күрүне университетинин ректору Ольга Хомушкун илереткен. Ол бүгү идепкейжи хамаатыларны — ниитилелдин шупту күжү-биле, хөй-ниити организацияларын каттыштырып, республиканың Улусчу шимчээшкинин тургузарын саналдаан.

Хурал соон дарый ажылчын бөлүктү тургузуп, ынаар идепкейлиг кижилерни, хөй-ниитичилерни чалааш, шимчээшкинниң сорулгаларын, планнарын чугаалажырын шийтпирлээннер.

— Чон ортузунга улусчу шимчээшкин идеясы чайгаар тыптыр чүүл-дүр — деп, Федерация Чөвүлелинин кежигүнү Мерген Ооржак ону деткээн. — Республиканың идепкейжи чурттакчылары Тываның хөгжүлдизинге, улусчу контроль-биле боттут хөдөлип, боттарының үлүг-хуузу кириеринге белең — деп чугаалаан.

Бистиң корр. Виктория ПАЧУГИНАНЫҢ тырттырган чуруктары.

• Кол редакторларның ээлчеглиг чы

КОЖУУНЧЕ БАШТАЙГЫ ҮНҮҮШКҮН

Республиканың массалыг информация чепсектеринин кол редакторларының клувунун ээлчеглиг ужуражылгазы эрткен неделяда, июль 7-де, Чадаана хоорайга, Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазының хуралдаар залында болган. Редакторлар клувунун бир дугаар үнүшкүнүг бо ужуражылга чыгыжы семинар өөредилгелиг байдалга эрткен.

Чөөн-Хемчик кожуунун ниитилел-политиктиг «Чаа орук» солунун канчаар үндүрүп турарын чижекке ап, кожуун солуннарының сайгарылгазын аңаа кылган. Ол ышкаш кол

четкеннер. Бо-ла бүгү культурлуг болгаш төөгүлүг черлер чөөн-хемчикчилерниң чоргааралы. Олар бо бүгү Тыва Чазактын, кожуун чагыргазының чогулмачылыг, үре-түңнелдиг ажил-ижинин

Дойнур Куулар.

түңнели дээрзин бадыт гаалаар болдулар. Мындун болгаш ажыктыг хөй көрдүнгөн план езугаар Республиканың Чазаа, Информатизация болгаш ылаш-аңгы ажилдарының амыдыралына аңгы-аңгы идепкейлиг чоруун Чөөн-Хемчик кожуунун ниитилел-политиктиг «Чаа орук» солунунун редактору Вячеслав МОНГУ көргүскенин маңаа демдег арга чок.

Александр Ш «Шын» солунунун кол редактору

Вячеслав МОНГУ тырттырган чурук

Кол редакторлар: «Эрзин» солун — Х. Кара-оол, «Байлак Тожу» солун — С. Чанзытпай база «Сүт-Хөл» солун — А. Маадыр-оол.

редакторларның мурнунга Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының кол специализи Дойнур Куулар ам болуп эртер соңгулдааларның талазы-биле тайылбыр чугааны чоруткан, оларның сонургаан айтырылганын берген. Ээлчеглиг, кожуунче үнүшкүнүг бо хемчегге Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы Каадыр-оол Бичелдей, ТР-ниң Информатизация болгаш харылзаа яамызының сайыдының оралакчызы Анна Лачугина олар киришкеннер.

«Чаа орук» солунунун редакциязынга болган ужуражылгага кол редакторлар ук солунун мурнуку чылдарда үнүп турган төөгүзү-биле таныжып, ол солуннары херек кырында көрүп, ажып, сонургаар аргалыг болган. Кол редакторларның бо үнүшкүнүг хурал-чыгыжының бир онзагай кезээ — кожуунун төөгүлүг черлери-биле таныштырылганы кылып, культурлуг селгүүстээшкини организацияны. «Чаа орук» солунун аалчылары алдарлыг чаңгыс чер-чурттуурус, Россияның Маадыры, Россияның Камгалал яамызының сайыды Сергей Күжүгетович Шойгунун ада-иезинин музей-бажыңына, Чадаана хоорайда чаа тутунган стадионга, С.К. Шойгу аттыг күш-культураның болгаш кадыкшыдылганың спорт комплекзинге, Үстүү-Хүрээге барып

«Чаа орук» солунунун редакциязы.

С.К.Шойгунун музей-бажыңы.

НАЙЫРАЛДЫҢ АЯН-ЧОРУУ

Аян-чорукчулар моол өңүктөри-биле чурукка тырттырганнар.

(Уланчызы.
Эгези 1-ги арында).

Хубсугул аймак бүгү Моолда ирги черни ээлеп турар улус болду. Чурттуң иви-малы чүгле аймактын Хаасуут сумузуңда бар. Ол малды бистиң чаңгыс эр-чурттууларыбыс кадарып турары дыка солун чорду. Ол сумунуң ивижилери бистиң Терезиниң девискээри-биле кызыгарлажып чыдар. Ында кыада төрөлдери бар ивижилер ий чылда бир катап төрөлдери-

маргылдаага белеткээринин дүрүмнерин моолдар кончуг эки билер деп чүвени шагда-ла эки билер кижилер мен. Ынчалза-даа чарыш аъттарын херек кырында канчаар соодарын бо аян-чорукту кылып чорааш, караам-биле көрүп, кулаам-биле дыңнадым. Чарыш аъдын «изиг оъттуг», дазыргай даштыг черге соодар улус болду. Наадымга чарыштырар аъдын моолдар 1 ай бурунгаар-ла белеткеп кээр. 15 хире хонук артканда аътты

узун дынынга баглаар. Аът баглаашты долгандыр кылаштап, чыдып албас кылдыр изиг хүнде хүнедир баглап каар.

Моолдун улуг Наадымы июль айның 11-15 хүннеринде Улан-Баторга болурун база билип алдымыс. Ынчангаш бистиң чоруп орган оруувус аайы-биле чарыш аъттарын чүдүргөн машиналар база удаа-дараа таваржып турду. Ырак сумуларда, аймактарда чурттап турар малчынар, араатар чарыш аъттарын чоокшуладып ап эгелзэннери ол.

Наадымга хүрежир 1012 мөгени 3 хонук иштинде хүрештирип, аът чарыжының маргылдааларына аъттарын хемчээлдер аайы-биле салып кээрин моол өңүктөривис бистерге чугаалап чордулар. Ынчангаш ол хүннерде бүгү Моолдун девискээринге сандыг-балгат ажилдавас, чоннуң дыштаныр хүннери деп чүвени билип алдымыс. Бир эвес ол үеде кызыгаарга кээр болза, эрттирилге черлери ажилдавас, манаар ужурга таваржыр.

Хубсугул аймактын төвү Мөрөн хоорайга 20 хире километр четпейн чыткаш, Кызыл-Арт деп улуг оваалыг артка келгеш, ажы-чөмүстүң дээжизин чажып, кадарымысты бедик черлерге баглап, ажы-чөмүсти чип, бичи дыштанып алгаш, Мөрөн хоорайже хаптымыс. Дүш ажа дүжүп чыдырда аймактын төвүнге келиривиске бисти аймактын Чазаның чанында Чиңгис-Хааның дорт хоойлу езугаар салгакчызы, ол

чер чурттуг Чингунжовтуң аът мунган улуг тураскаалының чанынга шөлгө эккелдилер.

Аңаа Хубсугул аймактын секретариатының даргазы Гэндэнпүрэв Төмөрбаатар Тываның аян-чорукчуларына аймактын удуртукчуларының мурнундан байырын чедирип, орук-суур эки уламчылап чоруурун күзеди. Оң соонда аймактын күрүнениң танцы-сам ансамблиниң артистери оюн-тоглаазын бараалгатты. Бистиң талавыстан Тыва Республиканың улустуң артисти Демир-оол Кежиктигичи күүсеткени найырал дугайында моолурын, Тыва Республиканың алдарлыг артисти Айдаш Барыңмааның хөөмей-сыгыдын салыптарга, ону көөр дээш келген моол чон улуг хүндүткел, чоргаарал-биле диңмиттиг адыш часкап хүлээп алды.

Оң соонда улаштыр Моолдун эң-не алдарлыг турисчи төптөрүнүн бирээзи Хубсугул хөлде турисчи баазаларже аътаныптымыс. Ол аразының хемчээли 115 километр чер болду. Аңаа келгеш, тип каан өглерге хонарының акшазын төлээш, дыштандымыс. Бир өгө 3-даа, 5-даа орунну салып болур чорду. Өглерде амгы үениң шынарлыг телевизорларын салган. Россияның кол каналдарын база кандыг-даа бергедээшкин чокка тып ап болур.

(Уланчылыг).

Владимир ЧАДАМБА.
Авторнуң тырттырган чуруктары.

Даргазы Даваадоржун алычарын уткуп ап турары.

е ужуражып кээр турарлар. Моолдун ниити малының са-51 миллион ажыг болуп турар. Ниити чурттакчыларның саны миллион 100 муң чедип турар. Кижиге онааштыр мал бажын аар болза, Моол чүгле Австралия биле Новая Зеландияга дейин, делегейде 3-кү черни ээлеп турар. Ынчангаш бай Моол девискээри ханы утка-ла бар. Араттарның кадарган малы аразында сарыгымаар, а өңүгү өшкүлөрүн хөй деп экин база эскерип чордувус. Дээрже кончуг үнелиг дүк өшкүлөр деп чүвени биске илбырлаанындан билип апардувус. Өшкү, төвө чөөгүндөн апарган каан кончуг чымчак болуучулугу идик-хепти, уктарны азының талазы-биле Моол девискээрин эң бедик черин ий берген. Кашемирден кыл-көп аймаа ол-ла болгай. Ол аймактын делегейиң кайы-чурттарынче хөйү-биле чурттуң көдээ ажыл-адырының эң хөй орулга ий алыр адыры апарган. Орук аайы-биле чоруп орташ, а коданнарында чарыш арын канчаар соодуп турган база сонургап көрдүм. Аъдын соодарының, ону

изиг оъттуг черге өртөп эгелээр. Эртенинде аъттың оъттап каан черин, өдээниң хемчээлин көөр. Бир эвес эвээш болза, аргамчызының азы сыдымының хемчээлин чоорту бичеледип-ле оорар. Эң сөөлүндө эртенинде эки суггаргаш, баглаашка эккелгеш,

Тываның төлээлери.

• Номчукчунуң
дүвүрели

КИЖИ КАЙГААР

Тожу кижилер чугааны, «Кижилер кайгаар» дээш, эгелээр болза, чугаа үүрмек эвес, берге болууш-куннарның дугайында ме-дээ деп чүве оон билдине бээр. Чугааның киржикчилери ону онза кичээнгейлиг дыңнап, сайгаржыр чүве...

Кижилер кайгаар. Каа-Хем кожуунуң Дерзиг-Аксы суурунун төп кудумчузуңда эң көрүштүг, чараш бажың, почта салбыры албан чериниң оран-савазын ында ажилдап, чурттап турар кижилер билбээнде, дуюкаа хуужудуп каан болган. Чогум кымның киржилгези-биле ол албан чериниң бажыңын хуужудуп каан деп чүве билдинмес болуп турар. Суму чагыргазының удуртукчулары «Билбес бис» деп харыылап турарлар.

Хуужудулга талазы-биле база оон-даа өске элдепейлиг фактылар чоокта чаа илерээр. Суурунун чурттакчыларының чурттап турар чуртталга бажыңнарын дуюкаа хуужудуп каан болгулаан.

Дерзиг-Аксы суму чагыргазының албан бажыңының чогуңдан суму чагыргазы сөөлүгү чылдарда суурунун ол-бо ужу-бажында үзүк-соксаал чок көжүп чоруп турар. Ону чурттакчылар шоодуп турар апарган. «Чагырга чери бо эртен кайы кудумчуга ажилдаар ирги?» — дижирилер.

Суурда байдал кедергей дүвүрээзининг. Арага садар «адрестер» кымга-даа чагыртпас, боттарының туралаан үезинде, дүне-даа, хүндүс-даа арага аймаан садып, чегдирип турарлар. Абакандан, Кызылдан 1 шил водканы 100 рубль-биле садып эккелгеш, мында 250 рубльге саарып турарлар. Арагачыларның «Чолдак-шил-диг» деп адаары «Боярышник-ти» хүндүс 30 рубльге, дүне 50 рубльге садып, чегдирип турар.

Хоойлу-дүрүмнү хажы-дып турар суурда корум-чурум баксыраанындан байдал дүшкүрлүг, аныяк ийи орус оолдарның амы-тынынга четкен. Чагырганың дөгөй байдалын ажылдап, чамдык ак сеткил чок кижилер, чаңгыс безин иви чок хирезинде-ле, 30-40 баш ивилик бис деп, меге чизе-бүрүткелди тургузуп турарлар. Ол херекти чагырга хынаар херекчок, харын-даа деткип, ол дээрже хамаатының хууда херээ-дир деп тайылбырлап турар.

Бо байдалды эде тургуспас болза, шыңгы чидиглениш-кинге чедирзе хөңнү. Мында сүлчээлиг, криминалдыг коррупция бар чадапчок. Каа-Хем кожуунун чагыргазы, районунун соңгулда комиссиясы Дерзиг-Аксы суму чагыргазының дугайында айтыргыны дарый тодаргай шиитпирлээр үези келген хире.

Алдын-оол МААДЫ.
Дерзиг-Аксы.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Мөңгүн-Тайга кожуунунуң девискээр
соңгулда комиссиязының составына немелде киирер
дугайында

2016 чылдың июль 7 №139/671-6 Кызыл хоорай

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелерин болгаш референдумга киржир эргелеринин кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 29 чүүлүнүн 11 пунктузун удуртулга болдурга, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының 2016 чылдың февраль 1-де «Мөңгүн-Тайга кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязын хевирлээринин дугайында» №126/592-6 доктаалы-биле хевирлеттинген Мөңгүн-Тайга кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының составына кирер кордакчылар талазы-биле саналдарны өөренип көргөш, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза: Мөңгүн-Тайга кожуунуң девискээр соңгулда

комиссиязының составына немей томуйлаар: Натлит-оол Олег Васильевичини, 1954 чылда төрүттүнген, дээди эртемниг, федералдыг күрүнениң казна албан чери «Россияның Саң-хөө яамызының ведомство камгалалы» — филиалының камгалал объектизинин талазы-биле дежурный, комиссияның составына томуйлаары-биле чурттап турар черинин аайы-биле идип үндүргөн.

Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Б.Д. ОНДАР.
Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары М.Ш. САМБАЛА.

Барыын-Хемчик кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының составына немелде киирер дугайында

2016 чылдың июль 7 №139/672-6 Кызыл хоорай

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелерин болгаш референдумга киржир эргелеринин кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 29 чүүлүнүн 11 пунктузун удуртулга болдурга, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының 2016 чылдың февраль 1-де «Барыын-Хемчик кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязын хевирлээринин дугайында» №126/590-6 доктаалы-биле хевирлеттинген Барыын-Хемчик кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының составына кирер кордакчылар талазы-биле саналдарны өөренип көргөш, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза: Барыын-Хемчик кожуунуң девискээр

соңгулда комиссиязының составына томуйлаар: Монгуш Валентина Баян-ооловнаны, 1954 чылда төрүттүнген, дээди эртемниг, «Барыын-Хемчик кожуун» муниципалдыг районунуң чагыргазының Олег Намдараа аттыг Культура ордузу муниципалдыг бюджет албан черинин «Хемчик» улусчу ансамблдин уран чүүл удуртукчузу, комиссияның составына томуйлаары-биле ажилдап турар черинин аайы-биле идип үндүргөн.

Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Б.Д. ОНДАР.
Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары М.Ш. САМБАЛА.

Улуг-Хем кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының составына немелде киирер дугайында

2016 чылдың июль 7 №139/673-6 Кызыл хоорай

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелерин болгаш референдумга киржир эргелеринин кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 29 чүүлүнүн 11 пунктузун удуртулга болдурга, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының 2013 чылдың январь 22-де «Улуг-Хем кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязын хевирлээринин дугайында» №59/303-6 доктаалы-биле хевирлеттинген Улуг-Хем кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының составына кирер кордакчылар талазы-биле саналдарны өөренип көргөш, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

Улуг-Хем кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының составына бадылаар:

Монгуш Сылдыс Александрович, 1980 чылда төрүттүнген, ортумак эртемниг, түр ажилда-вайн турар, комиссияның составына Бүгү-россияның «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның Тывада регионалдыг салбырындан идип үндүргөн.

Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Б.Д. ОНДАР.
Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары М.Ш. САМБАЛА.

Таңды кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының составына немелде киирер дугайында

2016 чылдың июль 7 №139/674-6 Кызыл хоорай

2002 чылдың июнь 12-де «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелерин болгаш референдумга киржир эргелеринин кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 28 чүүлүнүн 7 пунктузу езугаар, Таңды кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының даргазын томуйлаарына кордакчылар талазы-биле саналдарны өөренип көргөш, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

Таңды кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының даргазына томуйлаар:

Сере Эрес Анай-ооловичини, 1969 чылда төрүттүнген, дээди эртемниг, Таңды болгаш Чеди-Хөл кожууннарның Күрүнениң техниктиг хайгааралының кол инспекциязының начальниги.

Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Б.Д. ОНДАР.
Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары М.Ш. САМБАЛА.

• Чайгы дыштанылга-2016

АНЫЯК АРМЕЙЖИЛЕР

ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызының уругларга өөредиглиг болгаш кадыкшылганың «Юность» лагеринин «Аныяк армейжилер» деп 1-ги шериг угланыышкынныг ээлчээ дооступ турар. Бо лагерни элээди оолдарны шеригге белеткээр, патриотчу чорукка кижизидер сорулгалыг тургускан.

Республиканың 15 школаларының кадет класстарындан 154 аныяк армейжини «Россияга бараан болуул» деп шериг-патриотчу оюнга кириштирген. 11 кижиден тургустунган командалар аразында янзы-бүрү хемчеглерге, ужуражылгаларга, экскурсияларга база маргылдааларга киришкеннер.

Аныяк армейжилерниң маргылдааларына республиканың шеригжиткен албан черлеринин төлээлери киржип, организастан.

«Россияга бараан болуул» деп шериг-патриотчу оюнга республиканың школа-интернадының «Кадет корпусунуң» оолдары тиилээш, Бүгү-российжи уруглар төвү «Океанга» дыштаныр эргени чаалап алганнар. Олар аңаа «Россияга бараан болуул» деп шериг-патриотчу оюнун Бүгү-российжи чадазына киржирлер. Ийиги черге Шагаан-Арыгның №1 школазы биле Каа-Хемниң Т.Б. Куулар аттыг №2 школазының командалары төлөптүг болган. Үшкү черни Чаа-Хөл школазы биле Кызылдың №2 школазының командалары алган.

Дыштаныр хуннерде оолдар Калашников автомадын чазып, чыырынга, стол теннинге, футболга маргылдаалап күжүн шенешкен. Күрүнениң бичии хемчээлдиг суднолар инспекциязының камгалакчылары

сугга айыыл чок чорук дугайында беседа чоруткаш, сугга дукижиге бирги дуза чедирер аргаларын өөреткен.

Ол ышкаш «Юностьтун» 2016-дөп мөөрейни ооразынга эрттирген. Аңаа талантылар илерээн: көрүкүнелелин Бай-Тайгадан Кара-Донгак, Улуг-Хемден лан Кызыл-оол эң-не күш-Өвүрдөн Күдер Ооржак ту самнаанын, Кызыл хоорай Анатолий Крашнаковтун та тызы кымдан артык болга Каа-Хемден Алексей Серонзагай, аянныын жюри деп лээн. «Бирги Вице-мистер», Барыын-Хемчиктен Аңгы К. Сал, а «Ийиги Вице-мистер» Чеди-Хөлден Айдыс Маадыр чедип алган. Мөөрейниң тичизи «Юностьтун» тажызы-2 деп атка республиканың интернадының кадет корпус өөреникчизи Кежик Хови төлөптүг болган.

Планда кирген хемчегле аңгыда, республиканың наргия диспансеринин база «Сайзырал», медпрофилика төптеринин специалисте биле профилактиктиг бо өөредиглиг ужуражылгалар организастан.

Арыг агаар-бойдусту оолдар дыштанмышаан, ТА 95 чылдаанынга, Ада-чу Улуг дайынының тиилелге 70 чылдаанынга, Россияның чылынга, Тываның аалчылар хундүткел чылынга тураскан хемчеглерден хөй-ле чүүлдерни билип алганна ышкаш оолдар республи булуң бүрүзүндөн хөй эш-болганнар.

Бир ээлчег дургузунда армейжилер шериг белетке, өрт-дузалал спортунга туризмге билиин быжыт Россияның болгаш Тыванын нерин, «Служить России» ырыны тода болгаш аянныг өөренип алганнар.

«Юность» лагеринин наниги Марианна Мөңгүн-оол Чүлдүмнүн удуртулгазы-биле ги ээлчег бедик деңгелге эр

Лагеринин ийиги ээлчээларның хөй-ниити организмы «Салгалдың» удурту Наталья Назаровна Са оолдун удуртулгазы-биле республиканың салым-чаа уругларына «Тываның а лидерлери» деп программа эртер.

Тыва Арат Республиканың 95 чыл оюн уткуштур

СУРАГЛЫГ ДАШ ЧОНУКЧУЗУ СААЯ КӨГЕЛ

“Шынның сылдызы” мөөрейге

● Интервью

Россия Федерациязынын Репин аттыг Күрүнө шаанналынын лауреады, Россиянын (СССР-нин) Чурукчулар эвилелинин кежигүнү, Тыва Республиканың культуразынын алдарлыг ажилдакчызы Көгел Мижитеевич Сааянын 85 харлаан оюн таварыштыр, оон ажы-төлү база төрөлдеринин чалааны-биле 2016 чылдың июнь айның 28-30 хүннеринде Тываның гуманитарлыг болгаш социал-экономикалык тускай шинчилелдер институтунун (ТГСЭТШИ-нин) эртем ажилдакчылары, Тыва үндөзүн культура төвүнүн, Тываның национал музейинин тускай эртемниглерин болгаш «Тыва» деп Күрүнениң телерадиокомпаниязынын (КТРК) журналистери төөгү база аас чогаалдарын чыып бижир комплекстиг үнүшкүнге демниг ажилдааш келдвис.

Ол төрүттүнген чери, ада-эзинин болгаш ал-бодунун ыдырал-чуртталгазынын дуу-йын мынчаар тайылбырлаар элду:

— 1931 чылдың июль 10-да Тыва Арат Республиканың Баян-Хемчик кожуунунун (амгы Бай-Тайга кожуунун) девискээринде Көп-Сөөк сумуунда Улуг-Хүрээнин төрүттүнген мен. Чо-р-даштыг Сарыг-Хаянын чөөн лазынче баткан өнчүүнде улуг эм бар. Ол оюмнун ортузунда й өглер турар черни Улуг-Чайг дээр...

Мен Аксы-Барлык девискээринге чурттап чораан Саая Митей Делик оглу деп кижинин й ажы-төлдүг өг-бүлезинден тун оглу боон төрүттүнген ки-дир мен. Ававысты Хертекге уруу Санчымаа дээр. ды төрээнерим мээң-биле йи 9 киж: акыларым Чижит, ыш, угбаларым Долгар, Чыл-дуңмаларым кыстар Бичии-г, Өшкү-Саар, оолдар Чылай а Борбак-оол деп улус чораан е.

Ынчаарга мээң ачамның ада-и-дир, хөлчок. Делик кырган-мның адазын Саая Дыртык-ла (шолазы бурган шууткуур Хелин-Хелин) дээр. Мен ада-ем угун ол кижиге чедир билир ган мен.

Кажан мээң ачам улуг уруун эп турда Шыырап-Хелин дээр а-Хөл чурттуг кижиге келгеш, ара шокарлай берген. Ол иини оозун өөренип аар дээш: лени өөредип каап көрүңер — римге, ол киж чөпшээрешкеш, эң кылыр чүвем-не хөй), бо ени тыртып көрөм дээштин га тутсуп берген. — Ону шуут ден ажыг кылыр кижиге-дир, караан чедер болгаш — деп-мунгаранчыг мактап каар. Ам ижи болза угулзаның төөгүзү, индакы улустар ыяшты чазаш, үң-биле будуп чорааныл, бу-гу арылбас кылдыр чүнү ажыг-турганыл дээштин, ыяштын адырындан эгелээштин, кан-ыаш-биле чүнү кылырын-бээр айтып берип турган.

Игаранчыг-даа эки аша ол. ай иштинде оон будаан ап-аларын шокарлажып, оон ак-ына ушкажып алгаш, аалдар-п келген мен.

Ол Шыырап-Хелин деп кижиге мынчап чугаалаар: — Мен бо Моолче өөренип кирерде, бо Көп-Сөөк хүрээзинге турган мен. Сээң ачаңның кырган-ачазы Дарган-Хелиннің адазы Саая Тырыкы деп кижиге мээң башкым ол. Ол кижиден хамык чүве өөренип алгаштын, оон Моолдун Улуг-Хүрээзинге (амгы Улан-Бааторга) барып, шажын талазы-биле чуруп сиилбиин өөренип доосканым ол-дур. Ынчангаш тыва чоннун будукту чүдөн, канчаар кылып ап турганын билир херээм ол боор кижиге мен — дээр чораан. Ынчангаш дөрт ада ажилдыр өгбемниң адын ол кижиден дыңнааным ол-дур ийин...

— Силерниң бо кайгамчык уран-шевер чогадыкчы ажил-чорудулгачарның үндөзүн дөстери кажан, каяа, чүдөн эгелээни? — деп айтырган бис. К.М. Саая эрткен үезин эргилдир боданы каапкаш, харыылады-ла:

— Мээң ол төрүттүнген, чурттап өзүп келген черимге, чайын чайлаар, чазап-күзээр черлери Чайлаг-Оюм, Чолдак-Кара-Суг, Ажыг-Кара-Суг, Көп-Сөөктүн Эр-Хавак деп черлерге 50-60 ажыг өглер дистиништер хонгулап алган боор. Ылаңгыя Сарыг-Хаянын оң талакы өнчүүнде Чай-лаг-Оюмга эр-даа, кыс-даа кончуг шеверлер иштенген, дааранган турар. Улустун кылып турар чүүлдерин көрүп өзүп келген болгаш, мээң даш чонукчузу чурукчу болу бээримниң эге үндөзүн ол болгу дег.

Оон соонда, Тыва Арат Республика үезинде, болза-даа бичимде, 5-6 харлыг тургаш, ачам аят дагазы, чүген суглуу, колун бажы тол деп чүве турар, черле ынчаш демирден кылган өг херекселдери кыскаш, илбек, бижек, хаарыыл дээр ышкаш ындыг чүүлдер кылырга, оон ыяштан кылган хөрүүн басып эгелээн кижиге-дир мен ийин. Ол ам 1935-1936 чылдар үези-дир... Менден өрү дөрт ада ажилдыр ук-дөзүм: ачам Мижитей (кара дарган), кырган-ачам Делик (ус-дарган — ювелир), элинсем бурган шууткуур Дарган-Хелин шолалыг Дыртык-Кара, холуңсам Моолдун Улуг-Хүрээзинге шажын эдилел-херекселдерин чуруп сиилбиин, шутокп кударын шингээдиң алгаш келген — олар шупту ус-шевер, дарганнар болганы база ужурлуг, улуг салдарлыг-ла чүве ыйнаан. Оларның кылып, бүдүрүп чораан ажил-херектеринин кезик чамдызын аралажып чораан улус-чонундан уктап, сураглап алган мен. Ол дээр элээн узун төөгүлөр чүве...

— Аванарның аймаанда ус-дарган, уран шеверлер турган бе? — деп айтырдым.

— Черле ынчаш, шаанда тыва кижилер, бертик-межел-ле звес болза, барык шуптузу, аша кижиге аргамчы, сыдымындан эгелээш, кажжа-хораазынга чедир, херээжен улус идик-хеп, ижик-дө-жек, сыртындан эгелээш, челе-хөнезинге чедир, ажы-төлү, дөргүл-төрели-биле демнежип тургаш, боттары-ла кылып турган болгай.

Авамның кады төрээни Мижит-Доржу даайым Тываның Чурукчулар эвилелин үндөзилеп тургускан, ССРЭ-ниң Чурукчулар

эвилелиниң кежигүннери даш чонукчулары Черзи Монгуш, Тойбу-Хаа Хертек, Хуна Хертек оларның бирээзи чүве.

— Силерниң мындыг сураглыг даш чонукчузу тергип болу бээриниң эгези кандыг азы чүү деп ажылыңардан эгелээни? Бо хүннерге чедир кылып келген хөй талагы уран чурулга, шутокп сиилбилге ажилдарында чүлери онзалап демдегеп болур бис? — деп эң-не сонугурап, ылавылап алыр дээр айтырыгымызды салдым.

— Бичи тургаш-ла ачамның, черле ол кожа аалдарга чазанып турган шеверлерин өттүнүп, чажыртынып чөвүрээ-биле мал-маган дүрзүлери чазалып, дөзөвилеп турар болу берген мен.

Кырган-ачамның чүстүк, чүген-суглук белдирлери, бижек каас-талгалары кылыр дээш, калбары таптап белеткеп каан чес, хола, мөңгүннеринден, ол кайы-бир чер чоруй баарга, база өттүнүп соктап турар мен. Кылыр дээр чүвем үнмейн баарга, өрге үңгүрүңге барып суп кааптар турдум.

Дайын соонда чылдарда аш-чут-даа, хамык дөргүл-төрелин, ажы-төлүн (чидирген, оксунган) когараан кижилерниң сагыс-сеткили хөлчок дүймөп, уярап, кударап турар үезинде черле кижиниң сүзүүн, сүлдөзүн көдүрер деп, черле шажын чууга херек-тир деп чүвени билеп эгелээн хевирлиг. Ынчангаш Тывага база хүрээлериң сергедип, тургузуп болурун дугайында айтырыг тургустунуп келген. 1946 чылда Кызылдан Тока дарга Барыын кожуунга ындыг айтышкын чорудуптарга, Аксы-Барлыкка өг хүрээ-дуганын хамык шевер улустар кылыпкан.

«Ламалар дуган-өг кылып алган, ам ында ном хамык чүвени кылып эгелей берген-дир, хурал хураап эгелей берген-дир» деп чууга дыңнааш, Тойбу-Хаа-биле иелээ барган бис, айттыг. Чеде бээривиске дээр канчаар ону, шаң-кеңирге чиилээр чүве. Дуган-өгүн бир чартын куду 5 лама, өске талазын куду база 5 лама олургулап алган. Ол улустарның адаанда 2 кеңиригежи дугааш-тыр олургулап алган, кумзаттары шаңнар туткулап алган. Бажында ол Чымба-Хелин, сээң ол ачаң Савыр суглар-ла коңга-дамбыра чайып орап ындыг болду...

Бир-ле езулап кылыр деп турда, соктап каан далган чүвүткеш, серге хевирин тутуп кылыр уjur таварышкан. Улуг лама башкыларның бирээзи: — Мен арай-ла дүрзү үндүрерим хирелиг, эки звес кылырга багай болур. Шевер уктуг болгай сен, кылып көрөм, оол» — деп сүмелээн. Өг иштинде көк серге-ле баглап каан турган, ону көрүп алгаш, дүрзүзүн шору кылдыр үндүрүпкен мен... Оон соонда мен аңаа шомбаның хүлээлгезин күүсөдип турган мен. «Ыт эдерткен кижиге кылыр, дериг-дүңгүрлүг кижиге кылыр» дээрге, чүвүткен далган-биле кылып-ла турар мен. Нугуп, мажып кылыр ажилдарымың баштайгыларың ынчаар эгелээн боор мен» — деп, хүлүмзүрүп каап, чалы үезин сактып, чугаалап орду.

Көгел Мижитеевичиниң ол ажилдарының уланчызы соонда барып, гипс-биле бурганнар

Көгел Мижитеевич Саая.

овурлары кылып, малгаштан (цемент-бетондан) Бел, Дустуг-Хем, Үш-Белдир аржааннарында, Тээлиде стадион чанында Тыва Республиканың Чазак бажының баарында фонтанда тыва чоннун азыраан мал-маганының, оран-тандызының аң-меңиниң дүрзүлериң даш чонукчулары эш-өөрү-биле шутокп сиилбиинге чедирген.

Чонар-даштан Хуна Хертектин чазап кылганы өшкү дүрзүзүн өттүнүп, харын-даа өгбө чурукчу-га ол малдың бир талакы карак, кулаан үндүрерин дөзөвиледип ап турган болду. К.М. Сааянын чонар-даштан кылган ажилдарының төөгүзүн, салым-чолун айтырары-выска мынчаар долчулады:

— Тыва Автономнуг область үезинде, культура эргелелинде Хертек Хунага дилег чагаада, «Мындыг өшкүдөн чазап чорудуп көрүңер» дээр чагыг келген. Оон соонда Хунага чазап кылып каан чагыгының тырттырып каан чуруун, ол өшкүнү өттүнүп кылдым-на. Хунага баргаш:

— Бо кандаай чоор, чазап алганым бо өшкү сээңинден чоп өскерип калды — дээримге,

— Сээң оонда карактарның чыртыын кылбаан кижиге-дир сен, аарыг мал караа ышкаш болу берген-дир — дээш, бир талакы чыртыын үндүрүп кылып берген. Карак, кулак үндүрерин база өөренип алган кижиге, ынчан буга чуруун саазындан даш кырынга долгандыр басып чуруп алгаш, чазап үндүрген мен, ажырбас болган. Бир чайын Бай-Тайганың ам бо дагып турар оваазының баарында Доора-Оюм деп черниң аксында Дыттыг-Хем деп черге чайлаан бис. Оон ол халбактанып алган турар те, бичимде хой кадарып чорумда ындыг чунма, те турган. Мунгаранчыг мынчаар кайгап алган турар. Ол черге хой кадарып чоруурда, ол тайга кырынга хой кадарып чорааш көргөним, ийи буттап туруп алгаш, даштан даянып алган турган чунма сагыжымга кирип келген. Ол чүвени база чазап кылып алгаш, Коштай оглу Тойбу-Хаага көргүскен мен...

Ол кылып алган чүвелеримни Хунаның ажилдары-биле кады бичежек хааржакка чымчактай суккаш, «Мен даштан бир дугаар ажилды кылып чорудуп турарым бо. Моон соңгаар мындыг ажил-

дар кылып чорудуп болур-дур мен бе? Кандыгыл?» деп чагаа бижээш, Культура ыямынче-ле чоруткан турган боор бис. Оон «Ийи дугаар Сибирь зоназының делгелгезинче чорудупкан бис» деп музейден хары чагаа келген. Ол ажилды медаль-биле шаңнаан. Дараазында яамы дам-чыштыр музейге-даа дугаа-ла турар бис. ССРЭ-ниң аңгы-аңгы область, хоорайлар музейлеринден чагыглар кээп турар. 1950 чылдар үезинден бээр шуудап чазанып кирипкен бис.

Кызылдың №2 школазынга чайын Москвадан келген улуг чурукчулар чурукчу мастерниң эге билиглер семинарлары эр-тирип турган. Хөй-ле черлерге делгелгелерге киришкен, (чагылар көвүдээн), ака-даа кээп-ле турар. Ам амдажаан кижиге баш көдүрбейн барган мен. 1960 чылда ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң кежигүнүнүн кандидаты болдум. Үш чыл иштинде янзы-бүрү делгелгелерге киришкеним соонда, эки деп көргөни-ле ол боор, 1963 чылда ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң чингине кежигүнүнүн биледин меңээ ты-выскан. Амгы үеде чүгле Тываның Национал музейинде 80 ажыг ажилдарым бар чорду...

Кызыл-Дагның чону-биле демнежип тургаш, Көгел Мижитеевич Саая Көп-Сөөк хүрээзин дагын тургузуп, оон кайгамчык чараш тудуг-суурун, шимелдезин, каас-талгаларын, эдилелдерин тудуп, шутокп, сиилбип, дараазында салгалдарга мөңгөзи-биле арттырып каан.

Чурагачы эртемниг, сиил-бикчи мергежилдиг Тырыкы Сааянын (дөрткү салгалы — чичиңчири Көгел Сааянын оглу), бешки салгалы — чичиңчири Хүлер-оол Саая база даш чонукчузу, ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү, алдыгы салгалы — хочазы Дарыма, ТывКу-нун сургуулу база өгбелерин дөзөп салгап, Көп-Сөөк хүрээзиниң даштын-да, мурнундагы салгалдарның тергип дээр шеверлериниң кылып кааны дидиг амытаннар дүрзүлериң хоолгаларын малгаштан шутокпуп турар.

Василий САЛЧАК, ТГТШИ-ниң Эртем архивиниң эргелекчизи.

• Культура амыдыралы

ЫРЛАРЫҢАР КУТТУЛЗУН-НА,
«ДЫҢГЫЛДАЙ»!

Республиканың культура адырында тергип ажалдыг деп демдеглеткен чогадыкчы коллективтерниң бирээзи, Кызыл кожуунун Кур-Чер суурнуң бот-тывынгыр улусчу ансамбли «Дыңгылдай» чоокта чаа байырлыг концертин Кызыл хоорайда республиканың Улусчу чогаадылга бажыңыга көргүскен. Улусчу бот-тывынгыр ансамбль «Дыңгылдай» тургустунганындан бээр 25 чылын байырлап турары бо.

Кур-Чер суурга бот-тывынгыр ансамбль «Ховунун аялгалары» деп ат-биле 1985 чылда тургустунган. Ансамбльдин тургузукчу-салам-чаянныг, талантылыг культура ажылының хоочуну Мара Мунуяева Чигден. 1993 чылда ансамбльди «Дыңгылдай» деп эде адаан. 2012 чылда «Улустун ансамбли» деп хүндүлүг атты алган.

Солун концерти Кызыл кожуунун гимни-биле ажиткан. Ниити ыр күүселдизи-биле ТР-ниң 95 чыл оюнга тураскааткан «Суг-Бажы» болгаш «Тандым турда», «Дыңна, Тыва!», «Белоруссия» деп ырларны онза аяныг күүсеткенин көрүкчүлөр таалап дыңнааннар. Ниити ыр бөлүүнүң дирижеру хей-хей конкурстарның тилекчизи Айгуль Оюн болган. Ниити ыры Сукпактын уругларның уран чүүл школазының хылдыг хөгжүм оркестри үдээн (удуртукчузу Шеңне Серен-оол).

Ансамбльдин херээжен бөлүү «Дуруялар», «Ховунун аялгалары» болгаш эр улустун бөлүү «Тевек» деп ырларны кайгамчык чараш ырлааннар. Ечин деп хөгжүм херекселинге аялгаларны Октябрина Мортуй-оолдун күүсеткенин көрүкчүлөр аажок сонугаан. Башкарыкчылар Роза Куулар биле Владислав Ооржак концерти билдиги башкарганнар.

Ансамбльдин солизи Саян Монгуштуң «Аялгалыг ак-көк Тывам», Рулатз Монгуштуң «Суглуг-Даш», «Ава дугайында баллада», Сылдыс-оол Мандып-оолдун «Бурунгаар Тыва», «Он санитар кыс» болгаш Эртине Кууларның «Оруктар» деп ырылары күүсеткен ыраажыларының уран талантызын чонга ажиткан. Тааланчыг ырыларын сеткилин ханызындан олар ырап, эргим авазын, төрзэн черин, ажил-ишчи чонун алгап-йөрээгеннер. Ыры кижиниң сагыш-сеткилин көдүрер, чалгынналдырар, сорук кириер улуг күштүг.

Хоочун танцы тургузукчузу Мара Чигденниң тургусканы «Туланьг самовары», «Байыр танцызы», «Гвоздика», «Орус улустун плясказы» деп танцыларын болгаш салым-чаянныг балетмейстер Аян Мандан-Хорлуунун тургусканы «Тыным алган адым», «Аныктарның танцызы» деп самнарны ансамбльдин танцы бөлүүнүң күүсеткени чараш болган. Танцы күүселделерин көрүкчүлөр үргүлчүлелдиг адыш часкаашкынар-биле үдеп турган. Ол дээрге чоннуң улуг үнелели.

Ансамбльдин чогадыкчы ажил-ижинге культураның хоочуннары Мара Чигден биле Валентина Доңактын кириген үлүг-хуузу демдеглевес аргажок. Мара Чигден танцы бөлүүнге хей-хей танцыларны салып берип, чуртталгазын ансамбльдин ажилы-биле сырый холбап келген. Мара Чигден 1970 чылда Минусинск хоорайның культура-чырыдышкын училищезиниң хореография салбырын чедишкенин дооскаш, бүгү чуртталгазын культура ажилына, уран

чүүлге бараалгаткан. Ол — ТР-ниң культураның алдарлыг ажилдакчызы, ТР-ниң ниити өөредилгезиниң хүндүлүг ажилдакчызы, «Культура ажылының тергипни» деп херек демдээн эдилекчизи. Культураның хоочуну амгы үеде Кур-Чер суурда «Хүнчүгеш» аттыг уруглар садында уран чүүл удуртукчузу болуп ажилдап чоруур. Мара Чигден чоннуң хүндүткелин чедип ап чоруур культура ажилдакчызы, аныктарның дагдыныкчызы. Ооң бүдүжү, сеткили аажок чончу кижиге. Чону болгаш ажил-ижи дээш кезээде кыптыгып, чогадыкчы дилээшкенинде чоруур. Хормейстер Валентина Настык-Доржуева Доңак ниити ыр талазы-биле дирижерлап, үр чылдарда ансамбль-биле кады ажилдап чораан, амгы үеде бистиң аравыста чок. Ол дуржулгазын аныктарга дамчыдып берип чораан дагдыныкчы. «Дыңгылдайның» амгы дирижеру болгаш хормейстери Айгуль Оюнну ол өөреткен.

Ансамбльдин амгы үеде идеп-кейлиг бот-тывынгыр артистери — библиотекарь Роза Кууларның, танцы тургузукчузу Билзимаа Кууларның, культура ажилдакчылары Айлаң Ондарның, Айгуль Оюннуң, Сылдыс-оол Мандып-оолдун, Сайдана Хертектин, Марена Монгуштуң, Марта Ондарның болгаш Саян Монгуштуң, Владислав Ооржактын, Рулатз Монгуштуң, Даяна Хертек болгаш өскелерниң-даа уран талантызын чыылган чон аажок сонугаан, катап-катап адыш часкап турдулар.

«Дыңгылдай» ансамблиниң бот-тывынгыр артистери культура ажилына кирип чоруур үлүг-хуузу ындан куттулуп кээр талантызы-биле хейнүү ынакшылын чаалап ап чоруурлар. Юбилейин демдегеп турар ансамбльге Кызыл кожуунун чагырга чери (В.Ендан) 50 муң рубльдин, Кур-Чер суму чагыргазы (Л.Ховалыг) 10 муң рубльдин сертификаттарын тыпсып база кожуунун культура эргелели (А.Халбажык) 20 муң рубльди, байыр чедиришкенин сөстөрүн, ансамбльдин киржикчилеринге быжыг кадыкшылды, амыдырал-чуртталгазына аас-кежикти, ажил-ижинге чедишкенин күзеп, боодал чечектерни сунуп турдулар.

Республиканың культура ажилдакчыларының профэвилелиниң даргазы Айдыс Шойгу ансамбльдин элзэн хей идепкейлиг артистеринге хүндүлүг бижиктерни тывыскан. ТР-ниң Улуг Хуралының даргазы Каң-оол Даваа, республиканың улусчу чогаадылга бажыңының килдис эргелекчизи Зоя Монгуш олар коллективке өртөктөгү белектерни сунуп, байыр чедирип, чылыг сөстөрүн чугааладылар: «Силерниң чараш, кижилерниң сеткил-хөңнүн сергедип, чоннуң хей-адын көдүрүп кээр ырыларыңарны болгаш танцы-самыңарны ам-даа үр чылдар дургузунда дыңнаар болгаш көөр бис дээрзинге бүзүрөп арттывыс».

«Дыңгылдай» ансамбльдин чогадыкчы концерти чыылган чонга езулук белек болуп, көрүкчүлөрнү кичээнегейин хаара тудуп, бедик үнелелди алды. Онзагай, солун концертке көрүкчүлөр мага хандыр дыштанып, өөрүшкүлүг чанганнар.

Кызыл кожуун чагыргазы (В.Ендан) база культура эргелели (А.Халбажык) бот-тывынгыр улусчу ансамбль «Дыңгылдайны» деткип, боттуг дузаны чедирип турар.

Надежда КУУЛАР,
кожуун библиотеканың кил-
дис эргелекчизи.

«ТӨРЭЭН ТЫВАМНЫҢ
ДЕЛГЕМНЕРИНДЕ» деп
Владимир ЧАДАМБАНЫҢ
фотоэтноду.

• Сактыышкын

БИЖИТТИНЕР «ААРЫЫМ» БАР

Анаа олуруп черле шыдавас кижиге болган-дыр мен. Багай карактарым шылагыже номчуттунар, солун кээрин четтикпейн манаар. Почта хааржаан каш-даа барып көөр мен. Бижиттинер «аарыым» база бар. Бо эртен балконче үнүп кээримге, чаас чаган турарга, дыка өөрүп, шүлүк-даа чогаады шаап алдым.

Чайның башкы айы июньнун
Чарты кургап эрте берди.
Чаас-даа чагбас, кандаай чоор деп
Сагыш човап бодап турдум.

Дагларымче көөрүмге, куу-ла чүве,
Таар оьду үнмээни-ле илдең.
Чаастыг чайын дагларывыс
Шала ногаан, хүрең өңүг ышкакыгай.

Бо эртен өөрөнгөн чаңым-биле
Балконумче үнүп келгеш, амырадым.
Чаас чаап тур чаражын, сериини!
Чаагай дүжүт, үнүш үнер, экизин!

Каш-ла хонгаш хову, шөлдер
Ногаарып аян кирип сегерээр.
Кадарчылар, ногаажылар
Кадыр, хүүрэн белеткээрлер.

Чонувустун хей-ады бедик-тир,
Чоонган бис, чолдун оруу мурнувуста.
Ийи холду берзенипкеш, шитпирлиг
Иживисти бүдүрер бис, шыдаар-даа бис.

Аныяк чылдарывыс болган чок-ла сактыышкынга кирип келир. Бистиң оолдарывыс Сат Өпеш-оол, Сат Күстүгүр, Монгуш Хунай, Монгуш Очур-оол, Монгуш Анай-оол дээш, оон-даа ыңайлар кончуг-ла кызымак, турасоруктуг, угаанныг оолдар ийин. «Кызыл тараачын» колхозтун кол күжү олар турган деп бодаар мен. Аныяк, чалыы үезин олар колхоз-совхозтун сайзырал-хөгжүлдизинге кириштиргеннер. Ылангыя сиген кезилдизинге оларның кириген үлүү дыка улуг. Кайгамчык ажилдаар улус. Хөндөргейниң алаактарынга хөпзэннер, чаас соонда мөөгүлөр дег, тургулап келир чүве. Сиген шөлүнүн чыдының чаагайын кайгаар мен. Ында кара сугнуң соогун, ооң эрийн дургаар кызыл-кат, ине-караа, чадаң ыяштар, бөкпек-бөкпек талдарны көөрге, езулук тоол ораны-дыр ийин.

Сигенни сарааттаары дыка берге чүве. Хөпзэннерни волокушалап чаңгыс черге экелгеш, сараат кылыр. Сараат бедий бээрге, айыырлар-биле кырын дескилээр, ында ийи кижиге турар, адаандан айыыр-биле октаан сиген дыка аар-ла болгай. Оолдарның чанагаш ооргаларындан дерит төктүп бадып турар. А бистер, уруглар, база анаа турбас бис. Сиген кургай бээрге, бөлчүп, оолдарывыска чөм кылып, чээрден чыыр, от салыр ажилывыс ындыг. Кызыл-кат, ине-караа чыып чиир бис. Ынчан мөөгүнү чиир чүве деп билер эвес бис. «Аскыр-чаваа» дээр-ле болгай, мөөгүлөрнү көвейин!

Орай кезээ аалдарывысче чангылай бээр бис. Школа соонда шуптувус дээди өөредилге

черлеринче кирип алган бис. 1-ги курс докаш, чайын Монгуш Очур-оол (Бора-Хөө) —биле кирбиш сарайга ажилдап турду. Бистен өскелери шупту бичии өөреникчи дири ийин. Ол дыка берге ажил чораан. чайны өттүр ажилдаан бис. Кирбиш өрттедир кылдыр белеткеп каан бис.

Өөренип чоруур хүнүвүске чедир 3 хондо артканда Очур мени: «Сен орустаар колхоз даргаларына кирип көөрм. Кызыл кожуун ажилывыс дээш акша бээр ирги бис — дээш. Колхоз даргазы Мамедов кай кижиге, улуг бухгалтер Царлин — хакас. Тургаш: «Чааскаан кирбес мен, сен бичи кир» — дидим. Очур: «Ийе» дээн хирези мени чааскаандырымны кирип идирик эжикти артындан иткеш турупкан. «Думчулганда, бызаа сугжу», ам канчаар, дар чугааладым. «Кымның уруу сен?» — дидим. Ачамны ададым. Мени аажок мактааш, сактыышкын бирик бергеш: «Улуг бухгалтерге аппа бер» — диди. Иелдиривиске бижип бер болган, 24-24 акша. Ол дээрге бистиң турган стипендиявыстан-даа хей акша-иийин. Очур-оолдун арны кыза берген Т.Черле дыка ыядычал кижиге болбас ийин. Ол меңээ ынак сеткилин-даа ажадып чактаан. А мен ооң меңээ хамаарылгазын билеп-ле чоруур мен. База-ла ыядыч пөрүк чорааным ол ынаан. Бистиң үе аныктары база бир тускайлаң улус бис. аныктарны көөрге, автобус доктаамы чыпшычып калган ошкакып турарга, хей ле ыядыр мен.

Ынакшыл дээрге дыка ханы, чажыт, чар хүндүткелдиг сеткил-дир. Ону кайы хама чок хей чон мурнунга чарлаттынып болб бистер ындыг угаан-сарыылдыг, ажил-кежээ чораан бис. Оон бээр 60 чыл эрткен-дынчангы томаанныг, ажилгыр оолдарывыс шупту «кызыл-дустай» берген. Оларның аял төлдери база эртем-билгилг кижилер алыганын билер мен. Чүгле олар бот-боттар билишпези хомуданчыг.

Мээң чоок эштерим Бичен, Өпеш-оолду уруу Рада Өпеш-ооловна банкир, а мээң уруу Чечена Селик-ооловна башкы. Олар ийи хондо бот-боттарын билчир, кады өөренип чораан, бистиң төөгүвүстү билчир, эжишкилерни уруглары — эжишкилер. Ол дыка солун!

Бо чүүлду номчааш, Кызылда чурттап чоруур Монгуш Хунай, Үдестин уруглар Сат Күстүгүр биле Анчымааның уруглар бот-боттарын тыпчып, ада-иезиниң чара төөгүзүн дыңнаан болза, солун-на боор.

Тыва иштинде чурттап чорумза-даа өскө төрзэн Хөндөргей, Чадаанамдан ырак, мурну кожууннарда чурттап чораан болгаш, чурт чонун, ажил-ижин дыка-ла сонугаар мени Назы-хар база улуг, ынчалза-даа солун сеткүүлден черле чарылбас мен.

Алдын-кыс САРЫГЛА
РФ-тиң ниити билгит школаарының хүндүлүг ажилдакчызы, хей-хей медалдарның эдилекчизи.

• Хомус байырлалы

ТЫВА ЧОННУҢ ХӨӨНҮ

Тываның салым-чаянныг, талантылыг кижилериниң бирээзи Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы, культура ажылының хоочуну Александр Мургутеевич Салчактың 80 харлаанынга уткуштур кожууннар аразына «Хомус – тыва чоннуң хөөнү» деп мөөрейни Кызыл кожууннуң культура эргелели Каа-Хем суурнуң Солаан Базыр-оол аттыг культура төвүнге организаптап эрттирген.

Магаданчыг байырлал үш кезектен тургустунган. Бирги кезээ, Александр Салчак-биле ужуражылга, ооң дугайында презентация. Ийги кезээ, кожуун эргелиг «Хомус – тыва чоннуң хөөнү» деп мөөрей. Үшкү кезээ, «Чогаадыкчы ажылынга бердиништин» деп номнар белгелгези. А.Салчактың чогаадыкчы ажылынга турскааткан стендини кожуун библиотеказының библиотекарлары ыялганнарга сонуграткан.

Хомус байырлалын уран чүүл эртеиниң доктору, хөөмейниң делегей черелиг эртем төвүнүң удуртукчузу Зоя Кыргыс байырлыг байдалга ажиткан. Ийне бурунгу хөгжүм херекселдериниң бирээзи болур хомус дугайында солун ынадыгы ол кылган. Хомус делегейниң ус ажыг чурттарында непертээн, ол аңгы-аңгы аттарлыг, чүс алдан аңгы хевирлиг. Хомуска ойнаарда, аксың иштин, куй ышкыш хос, хоолаш чаңгылыг кылдыр

кылывыт!» деп хомуска ойнаарына чаа өөренип чоруурларга дуржулгалыг хомусчулар чагыыр чораан. Тыва Республикада хомус деп хөгжүм херексели кандыг материалдан кылганының аайы-биле ыяш (дая, сөөскен), чарты (шавылаар), кулузун (шелер), демир (чес, хола) хомус деп бөлүктөргө чарлыр.

«Шелер хомус эки эдим, сыйбайн,
чарбайн ойнаар силер.

Демир хомус эки эдим, демир дылын
сыкпас силер.

Дагдан үнген дая хомус,
даайым чазап берген чүөө.

Шөлден үнген сөөскен хомус,
честем чазап берген чүөө»

– деп тыва чон хомуска ойнап чораан.

Юбилярга ТР-ниң культура сайыдының оралакчызы Мариата Бадырғы, эртемден Зоя Кыргыс, республиканың Улусчу чогаадылга бажынының килдис эргелекчизи Зоя Монгуш, Тыва үндезин культура төвүнүң ажилдакчызы Хеймер Ховалыг, Кызыл кожууннуң культура эргелелиниң даргазы Алефтина Халбажык, культура ажылының хоочуннары Онал Шулуу, Кара-Кат Ооржак болгаш А. Салчактың мөгейкичлери байыр чедирип, аңаа быжыг кадыкшылды, чедишкенин күзевышаан, боодал чечектерни хөйү-биле сунган.

Алды харлыындан тура хомусту холга тудуп, он харлыындан эгелеп ону кылып, хомус-биле чеден дөрт чыл дургузунда чарылбас өңүктөр болуп чоруур ус-

шевер хөгжүмчү, хөй-хөй шаңналдарның эдилекчизи Александр Салчак чогаадыкчы ажылының дугайында чыылган чонга чугаалап турду. Ол Бай-Тайга кожууннуң Кызыл-Даг суурунга 1936 чылда төрүттүнген. Кызылдың башкы институтун дооскаш, Бай-Тал, Кунгуртук школаларына башкылап чораан. 1962 чылда Тыва АССР-ниң радио болгаш телевидение комитетинге ажилдай берген. ССРЭ-ниң бот-тывынгар уран чүүл коллективтериниң аразына эртен фестивальдарына киржип, Москва хоорайның Кремль ордузунуң сценазына 1964 чылда чедишкенин ойнаан. 1965 чылда Культура яамызына ажилдай бергеш, хомусчулар ансамблин тургускаш, аңаа дагыныкчылап, хөй-хөй аныяк хомусчуларның салгалдарын өөреткен. Якутск хоорайда делегейниң хомустар музейинде Александр Салчакка турскааткан тускай булуң база бар. 1990 чылда Кызыл кожууннуң улусчу театрына режиссер болуп ажилдааш, «Үениң маңы», «Сайгарлыкчы» деп шиилерни тургускан. 1992 чылдан эгелээш, элзэн чылдар дургузунда Кызыл кожууннуң культура килдизиниң методиктиг төвүнүң эргелекчизи болуп ажилдап турган. Көдээ культура бажыңнарына боттут дузаны чедирип, Кызыл кожууннуң культура ажылына улуг үлүг-хууну кириген.

«Хомус – тыва чоннуң хөөнү» деп мөөрейге хомусчулар чаңгыстап-даа, ансамбльдер аайы-биле-даа киришкен.

Кызыл хоорайдан, Бии-Хем, Кызыл кожууннарда шупту тос хомусчу солун, дыңнаксанчыг кылдыр ойнаанар. Бии-Хем кожууннуң Суш суурдан хомус кылыр ус-шевер мастер Танаа-Херел Ойдууаа кылган хомустарын чонга сатпышаан, хомустуң беш аңгы хевирлерин делгеп көргүскен. «Хөөмей» эртем төвүнүң үндүрген чаа номнарын ооң ажилдакчызы көрүкчүлөргө сонуграткан.

Мөөрейниң жюризиниң шийтири-биле бирги черни Шамбалыг суурнуң культура ажилдакчызы Саид Чүлдүк, ийги черни Сукпак суурнуң культура төвүнүң методизи Өпей Сайын, үшкү черни Каа-Хем суурнуң культура төвүнүң чурукчузу Эртине Байыр олар 3, 2, 1 муң рубльдин сертификаттары-биле кады алганнар.

Ансамбльдерден Сукпак суурнуң «Салгакчылар» деп ансамбли номинант болган. «Тергин дуэт» деп номинацияга Кызыл хоорайдан 8 харлыг Ай-Шуру, беш харлыг Айыраана Белек-оол угбашкылар шылгараан. «Хомус кылыр тергин ус-шевер кижиге» деп номинацияга Бии-Хем кожууннуң төлээзи Танаа-Херел Ойдууаа төлөптүг болган. Олар база 1000 рубльдин сертификаттарын алганнар. Хомус байырлалына ырларны, танцыларны кожууннуң культура эргелелиниң база Каа-Хем суурнуң культура төвүнүң ажилдакчылары күөсеткен.

Хомус деп хөгжүм херекселдин чон аразына улам непередип, аңаа хамаарышкан мөөрейни кожууннуң культура эргелели эрттирип турары эки деп көрүкчүлөр үнелзэн.

Надежда КУУЛАР.

Кызыл кожуун библиотеказының килдис эргелекчизи.

• Чаа ном

«КУДАЛАРНЫҢ КҮЗЕЛ ЫРЫ»

«Кудаларның күзел ыры» деп аттыг чаа номну Тываның культуразының алдарлыг ажилдакчызы, чонга билдингир композитор Владимир Серен («Балгазынның кезээлери» деп ырының аялгасын бижзэн) база Тываның Гуманитарлыг болгаш социал-экономика тускай шинчилелдер институтунуң эртем ажилдакчызы, филология эртемнериниң кандидады Полина Серен олар бижип белеткээш, боттарының акшазы-биле чырыкче үндүрген.

В.Серен, П.Серен

Кудаларның
күзел ыры

«Куда дээрге өгленип турар аныяктарның сеткилинге уттундурбас артып каар чараш байырлал болур. Ону эрттирерде, тыва куда езулалдарын сагывышаан, амгы үениң байдалына таарыштырып тургаш, чараш ырылар, оюн-тоглаа колдаан сценарийни тургузуп алыры чугула. Ынчангаш «Кудаларның күзел ыры» деп сценарийни куда-дойга чижек кылдыр ажыглаарын «Меледивис» деп номнуң эге сөзүндө авторлар бил-

ген. Куда эгелээр мурнунда өгленип турар оолдун ынага келин кысты, кудаларның уткууру, болур ийге куданы аядары, күдээ оолду, келин кысты, ирнүү ада-иелерин, кол-кол төрелдерин, чоок килерин келген чонга кысказы-биле таныштырары, ийген уругну йөрээри, келин кысты алгаары – ол үнү шүлүктөп бижзэн йөрээл сөстөр, элзэн улуг чээлдиг йөрээлдер, ырлар-биле чорудар арганы берип турар. Оон аңгыда, чамдык оюннарны, эзэ, «ок чүгүртүрү» деп оюнну, сандайлар-биле чаар ойнаарын авторлар тайылбырлап бижзэн. Ол каш В.Көк-оолдун «Хайыраан бот» деп шиизинден Францын монологу» деп кыска үзүндүнү база кириген. Номнуң ийги кезээнде өг-бүлө тудуп эгелеп турар аныяктарны, ынакшылды алгап-йөрээген куда ырларын берген. Александр Лаптаңның «Алдын дашка», Александр Чыргал-оолдун «Куда ыры», Владимир Серенниң «Да йөрээли» болгаш өске-даа ырларын, Мерген-оол Саттың «Өгленишкен оолга, кыска» деп ырызын а оон-даа өске авторларның бижзэни чараш ырлар-оон алгаш, кудалар үезинде ажыглап, аныяктарның ырларын оларның-биле каастап болур.

Владимир биле Полина Сереннер амгы үеде хыл-доюн (үш харлаан уругнуң бажының дүгүн бир дүгүн кезери) эрттирериниң сценарийин бижип турарлар. Хенче-Кара МОНГУШ.

АЖЫЛ-ХЕРЭЭ БУЯН БҮРГЭЭН

Июнь айда Дус-Хөлде «Силбир» деп дыштанылга төвүнге «Ава Тыва» деп ийи дугаар этнопсихология талазы-биле конгресс эрткен.

Үш хонук үргүлчүлзэн конгресстиң баштайгы хүнүндө психология эртемнериниң доктору Н.О. Товуу, филология эртемнериниң кандидады, ТывКУ-нуң доцентизи Е.Т. Бады-Мөңгө, Улусчу фронтунуң төлээзи М.П. Галацевич оларның шинчилел ажилдарының илеткелин чыылганнар улуг сонуграл-биле үнелеп, дыңнаан. Бо конгресске Моолдун сураглыг чогаалчызы Чынак оглу Калзанны чалаан турган. Ол бо удаада кээп шыдаваан. Ындыг-даа бол, аңаа хүндүткел кылдыр «Германияның Адельберт фон Шамиссо аттыг шаңналының эдилекчизи Чынак оглу Калзан-биле ужуражылгалар» деп номну Кызылдың көдээ ажил-агый техникумунуң башкызы «Эксперт» деп лабораторияның удуртукчузу Галина Дүктүг-ооловна Куулар тургускан. Ол номнуң таныжылгасын бо конгресске эрттирген.

Номнуң даштында тыва уктуг алдарлыг чогаалчы Чынак оглу Калзан биле Тываның сураглыг чогаалчызы, журналист Чоодо Кара-Күскенин чуруун үндүрген. Бо ийи чогаалчылар 1990 чылдан чагаалажып танышкан, ам-даа быжыг харылзаазын үспзэн, солун кижилер. Ынчангаш бо дой-байырлалга Ч. К-К. Кара-Күскени чалааны тава-рылга звес.

«Германияның Адельберт фон Шамиссо аттыг шаңналының эдилекчизи Чынак оглу Калзан-биле ужуражылгалар» деп номну эге сөс орнунга Александр Даржайның шүлүү-биле эгелзэн.

«Аскак кижээ даянгыш бооп, согур кижээ
Карак болуп, дүлөй кижээ кулак болуп,
Артык шүдөп үндүрдүм» дээр сеткили чок,
Харам билбес кижиге болза – чоннуң байлаа.

Ажыл-херээ буян бүргээн кижилерни
Арыг алдын үрезинге деңнээр-дир мен.
Чынак оглу дег буянныглар көвей болза,
Чырык черге хинчек, аш-чут кайыын турар.

Алган кежиин, тыпкан тывыын арат-чонга
Арнын көрбейн, ала чокка өргүп чоруур
Арыг, чаагай буян кылыр Чурук-Увааны
Авам ышкыш ыдыкшыдып, ырлап тур мен.

Хайыралдыг чогаалчызы А.Даржайның сеткилинден бижзэн улуг утка-шынарлыг шүлүүндөн Ч. Калзан дугайында бүгү делегейге дыргын тарай берген буянныг үүлөзүн чиге-ле бижзэн. Ол чогаалчы шаңналдары, ном-дептерлериниң өртек-үнезинге алган акша-төгери-биле хөй төвелер саткаш, Моолга тарамык чурттап чораан тыва өг-бүлелерни чыып, төрзэн чери Сэнгэл сумузунче көжүргөн. Бо дугайында «Улуг-көёш» деп барымдаалыг кинону Германияга кылдырткан.

Чынак оглу Калзан чонундан акша-төгери харамнан-мас, үргүлчү дузалап чоруур. Өскүс аныяктар өгленирге, оларга кодан малды азы шимзэн өгнү садып, кажар-хорааны туттуруп бээр. Эртен кыш Сэнгэл сумузунуң малчыннарына дыка берге болган. Мал чеми эвээш болганындан, чамдык аалдарның малы чудап, бергедеп эгелзэрге, Ч. Калзанның Улан-Батор хоорайда тургустунган фондузунуң акша-төгери-биле мал чеми – сиген, чарба-тарааны саткаш, элзэн каш улуг машиналарга чык долдур чүдүргөш, малчыннарга аппарып берип, дузалаан. Ол дугайын Галина Куулар өөрү-биле 2016 чылдың апрель айда Моолга чорааш, чогаалчының оглу Г. Налтайхуу-биле ужуражып чугаалашкан.

Бо чаа номдан орус, тыва дылдарга бижзэн «Ч. Калзан иргиттерниң ак даа», «Ч.Галсан (Чынак оглу Калзан) – благородный сын иргитов», «Артывыста улуг Тыва бар, чоргаар бис» деп эгелерни кижиге улуг сонуграл-биле номчуур чорду. Ол ышкыш «Премия имени Адельберта фон Шамиссо» деп эгеде 1985 чылдан 2014 чылга чедир ол шаңналды алган ат-сураглыг кижилерниң даңзызын номчуп болур. Оларның аразында 1992 чылда Чынак Калзанның ады кирген.

Авторнуң Моолга четкен орук демдеглелдеринде бижзэн Гандан хүрээге бараалгал четкенин, тыва, моол дылдарда үнүп турар «Авам» деп солуннуң удуртукчузу Андвай уруу Ариуна-биле Ч.Калзан чогаалчының уруу Айбораның герман компания турфирмазына чедип, Моол биле тыва аразына туризми моон соңгаар канчаар сайзырадыр дугайында чугаа база ол-ла ужуражылгалар үезинде Хенче-Кара Монгуштуң өңнүг чуруктарга тырт-тырган фото-чуруктарын көрүп, оон-даа солун материалдарны номчуп болур.

Улуг Тыва биле сэнгэл тываларының аразына быжыг найыралдыг демдзэн көргүскен бо кайгамчык номну белеткзэн Г.Д. Кууларга конгресске келгеннер өөрүп чет-тиришкенин илереткен.

«Германияның Адельберт фон Шамиссо аттыг шаңналының эдилекчизи Чынак оглу Калзан-биле ужуражылгалар» деп номну школа болгаш уруглар библиотекаларына белекке чедирер сорулгалыг.

Светлана ДАНЗЫН-ООЛ.

Кызыл хоорай.

АЛДЫН, МӨНГҮН САДЫП АЛЫР МЕН
ӨРТЭЭ ААР 8-923-338-9188
8-902-996-2243

ОГРН 304246417300108

Реклама.

СПУТНИКОВОЕ
цифровое, эфирное
ТЕЛЕВИДЕНИЕ

Триколор, НТВ Плюс,
 Континент, Орион, Телекарта

8-913-354-7490 8-923-217-2383
 5-25-69 без выходных с 9 до 21 ч.

ВЫЕЗД В РАЙОНЫ
РЕСПУБЛИКИ ДВУХСТОРОННИЙ
СПУТНИКОВЫЙ ИНТЕРНЕТ КИТЕИЕТ
в любой точке Республики

ул. Лопсанчапа, 40 Супермаркет на Калинина
 (бывшая АЗБУКА РЕМОНТА) цокольный этаж
 ул. Новоселов, дом № 18, ТД "Кежик",
 Тел. 8-983-518-9548 "Спутниковое телевидение"

триколор

Только у нас!
 Обмен на HD
 от триколор ТВ
 за 3999 руб

Город'ОК

ул. Рабочая, 208

2-19-94

8-913-353-8858

8-923-265-5667

НАРУЖНАЯ РЕКЛАМА
 ШИРОКОФОРМАТНАЯ ПЕЧАТЬ
 LED, БЕГУЩИЕ СТРОКИ
 ВЫВЕСКИ, СТЕНДЫ

www.gorodok17.ru
 info@gorodok17.ru

Эстетист
Косметик

Уход по типу кожи:

Гигиеническая чистка
 Косметический массаж
 лица, шеи и зоны декольте
 Альгинатные маски
 Покраска бровей и ресниц
 Коррекция формы бровей

8-923-388-3796 Ирина

Реклама
ОГРН 304170125000109

• Байыр чедиришикини

Бистиң ынак ачавыс, кыр
 Борбай-оол Хайынович СОЯ
 де 55 харлап турар. Ол бүгү
 ада-өгбенин изин салгап,
 малын малдап, төрзөн Тыва
 дарлыг малчыны болуп ажил
 чоруур. 4 кыстарның, ийис о
 ынак ачазы, 3 уйнуктарының э
 кырган-ачазы, ынак эжиниң
 чөлөнгийжи киж. 55 харлап тур
 ка кырган-ачавыска өртемчей
 эки чүүлдерни күзевышаан, д
 одуругларны бараалгаттывыс:

Алгыг Тестиң, Агар сынның, Шара-Нуурнуң
 Ады алгаан ажил-ишчи огул-дур сен.
 Акааларның, Сояннарның – арат-чоннуң
 Сеткили ак, толтуг-чоргаар төлөзү сен.
 Бежен бештээн ачавыска
 Бергелерге торулбазын,
 Каң дег быжыг кадыкшылды
 Катап-катап күзеп тур бис!

Хүндүктел-биле, Бай-Даг суурда чурт
 оглу, керни, уйнуу Хей

Профессионал өөредилгениң «ТЫВААВТОТРАНС» өөредилге-курс
 комбинадының автошколазы «В», «С», «ВС», «Д», «Е» категорияның
 чолаачыларын өөредириниң чыылдазын чарлап тур.

«ЭЖИНИ ЭДЕРТИП КЕЛ!!!» деп акцияны
 чарлаан. Сээң 7 хуу алырыңа эргежок чугула
 чүүл — чолаачылар эргениң шынзылгазы не-
 геттинип турар эштиг болуру!

Студентилерге чиигелделер бар!!! (студент
 биледиң көргүс)—1000 рубль.

Дараазында мергежилдерге өөредире-биле
 чыылда доктаамал чоруп турар:

-«А», «В», «С», «ВС», «Д», «ВС», «ВЕ», «СЕ»
 категорияларның чолаачылары;

-айыылдыг чүөктөр сөөртүр чолаачыларны
 (ДОПОГ);

-пассажирлер аргыштыларының талазы-биле
 орук шимчээшкениниң дүрүмнериниң техни-
 муму;

-бүгү хевирлерниң чолаачыларының стажир-
 овказы;

-удуртукчуларга болгаш өрттүң айыыл чок чо-
 руу дээш харысалгалыг кижилерге ыяап өөренир
 өрт-техниктиң минимум талазы-биле кыска хуусаа-
 лыг курстар.

Төлээр хуусааны узадып болур, кичээлдерниң
 графигин өскерттир арга бар, өөренип турар киж
 бүрүзүңге онзагай кичээлгей.

Айтырыг салыр телефоннар:
 (39422) 2-71-37, 2-90-09, 89607781555,
 Полевая кудумчузу, 120.

Долганаар, келиңер, автошколаңың дүржүлгә-
 лыг башкыларыңа өөрениңер, бедик мергежилдиг
 болуп, оруктарга чоргаар чоруңар!

Лицензия №1281, 2011 чылдың 06.14-те
 ТР-ниң Өөредилге адырыңа хайгаарал албаны
 тывыскаан.

Төлөвирлиг үндезинге парлаан.

Государственное унитар
 предприятие

ПРОЕКТНО-СМЕТНОЕ Е
ЖКХ РТ

Кызыл, ул. Красных Партизан 30, 2 эт

- Жилые дома, коттеджи;
 - Кыштаг для чабанских стоянок;
 - Градостроительный план земельного участка;
 - Перепланировка и реконструкция домов и к
- Раб.тел.: 2-32-59, 3-20-64 факс: (39422) 2-32
 сот.: 8-923-265-1028, guppsbrt@mail.ru

МӨЧЭЭН КИЖИЛЕРГЕ ТУРАСКААЛДА

мрамор, гранит, чуруктарын сиилбиир, бижиме
 чайырлаар, тураскаалдарны тургузар.
 Хем ол чарыы, Саянский переулок, 23.
 Тел: 8-913-359-9494; 8-923-380-9494.

• Мөңгүн-Тайга кожуунунуң 75 чыл оюнга тураскааттым

МӨНГҮН-ТАЙГА

Булуттарның аразындан
 хүлүмзүрүп,
 Бараан харап, мөңдөлежип
 уткаан ышкаш,
 Кастыктары хыраалаан дөг
 меңгилери
 Кайыын тура мөңдөлежип
 чайнап чыдар.

Алыс чуртум Мөңгүн-Тайгам
 сүрлүг чону
 Ажил-ишчи, хүндүлээчел
 улус чүве.
 Ажы-төлдү чаңчылдарга
 өөредип каан,
 Авыралдыг өгбелерим
 чурту чүве.

Кадар оёду, сараспаны,
 малдырганы,
 Кадыр ийде тайгазының
 согуназы
 Артыш, шаанак,
 эм шагаан оёду-биле
 Аалчыларны кайгады бээр
 Мөңгүн-Тайгам.

Кадын кыстың сула салган
 чажы ышкаш,
 Каргы, Мукур чаржып баткан
 чараш хемим.
 Бурун Тывам булуңу боор
 ынак чуртум
 Бүгү ботта, дамыр-ханда
 тудуш-тур сен.

Чеже-чеже шүлүкчүлөр,
 чогаалчылар
 Сени алгап ыры,
 шүлүүн биживээн дээр,
 Тывызыксыг чурумалың
 шидишкенин
 Тывынгырлар чиндил тургаш,
 ам-даа тывар.

Эртин дег, ынак чуртум угу-дөзү
 Эгипр шагда төнүп,
 хайлып чиде бербес.
 Салгалдардан салгал
 дамчып, ол-ла хевээр
 Сая чылдар өттүр чурттап,
 мөңгөжүрээр.
 Наталья КУУЛАР.

ЧОРГААРАЛЫМ — БАШКЫЛАР

Чаа-Хөл кожуунунуң суг шыгжамырының
 адаанче кирген эрги Чаа-Хөл суурнуң ортума
 школазынче 1982 чылда бирги классче өөренип
 кирген мен. Баштайгы башкым Наталья
 Салчаковна Конгар хүндүлүг дыштанылгада
 Шагаан-Арыг хоорайда чурттап чоруур.

Киж башкыларын черле утпайн сактып чоруур
 боор чораан. Школага 3-4 классче бергенивисте
 немелде кичээлдер турган. Ол кичээлдер соонда
 башкывыс бистерни шуптувусту эдериң алгаш,
 столоваяга чемгерер турган. Ынчан шажын-
 чүдүлге хоруглуг-даа турган болза, Светлана
 Анай-ооловна башкывыс Сүме даанда бурганга
 бистерни чедирип, сүзүктүг черниң дугайында
 тайылбырлап бээр турган. Ол башкывыстың уруу
 Балзаакай Түлүшовна Ондар Чаа-Хөл суурда,
 авазының изин салгаан тыва дыл, чогаал баш-
 кызы.

Орус дыл, чогаал башкывыс Каранмаа
 Шириин-ооловна Оюн кичээлге сонугал чок
 оолдарның чанынга баргаш, тайылбырлап бээр,
 эртинде олар онаалгазын кончук таптыг кылып
 алган кээрлер. Каранмаа Шириин-ооловна амгы
 үеде Кызылда чурттап чоруур.

Аңгы-аңгы чылдарда хөй-ле башкылар солуш-
 кан. Оларның аразында Серенмаа Монгушевна
 Сундуй, Клариса Дондуповна Шогжаапай, Лидия
 Васильевна дээш, өскелер-даа хамааржыр.
 Башкыларывыстың ачызында бистиң мөзү-
 бүдүжүвүс хевирлеттинип тургустунган. Бүгү-ле

Чаа-Хөлден ий
 эки талаларны бисте сиңиктирген.
 оларга кадыкшылды, узун назынны кү

ХУУДА БОДАЛЫМ

№44 (18777) «Шыңга» «Эвил
 болуңар» деп материал парлаттын;
 Чаа-Хөл кожуунда «Өг-бүлөгө болгаш
 социал дуза чедирер төптүң» директор
 Дамбадугарова телефон дамчыш,
 ажилдаар черинге чедип кээрин дилэ
 четтим. Чон хүлээп ап турар өрээли
 ажилдакчылары-биле кады олурт
 кылып чорудуп турар ажилдарын кы
 таныштырды.

«Эвилең-ээлдек болуңар» деп м
 ады кирген социал ажилдакчы А.Чамба
 рыштыр хемчег алдынганын база чуга
 ышкаш социал ажилдакчылар ортузун
 хевирлиг таварылгалар моон соңгаар
 зын тайылбырлааш, Чаа-Хөл кожуун
 ажил шагының үезинде 2-13-61 дуга
 ционарлыг телефон ажилдап турарын

Мээң хууда бодалым — «Өг-бүлөгө
 ие-чашка социал дуза чедирер төпке»
 гум» ажилдап турар болза эки деп бс
 Дүне, хүндүс-даа назы четпээн уруглар,
 харылзажыр арганы тургузар болза эки
 В.В.Дамбадугарованың дилээ-биле
 риалды «Эвилең-ээлдек болуңар» деп м
 харыы болур дээрзинге чигзинип турба
 бүзүрөп артым.

Елена
 Чаа-Хөл суур.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың
 Информатизация болгаш харылзаа
 яамызы.

Кол редактор
 А.С. ШОЮН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
 адреси: 667000. Кызыл хоорай,
 Красноармейская, 100.

ДОЛГАП БОЛУР ТЕЛЕФОННАР:

кол редактор—2-01-35, секретарь — 2-30-69,
 редакторнуң орадакчызы — 2-17-91,
 бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи — 2-18-10.
 Тел/факс (394-22) 2-30-69.
 Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Чагыдылга индекси: хуу кижилерге — 11530
 организацияларга — 31730
 Солун неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама.
 Тираж 4235. Номериң парлалгаже дужааганы:
 график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277
 Корр.счёт № 30101810500000000735
 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001
 ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва»
 г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары
 болгаш массалыг коммуникациялар адырынга
 хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның
 Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын»
 солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккээ.
 Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068.

Солунну «Тываполигр
 ге парлаан. (Кызыл, Ц
 болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлаттын
 риалдарның авторларын
 дары редакцияның тур
 дүүшпейн барып болу
 тынган саннары болгаш
 фактылары, дыңнадыг
 авторлар боттары харыы